

Salstaborg

På väg 290 mellan Vattholma och Österbybruk finns en skylt strax norr om avfarten till Salsta slott som markerar en fornborg. Tar man av åt höger når man borgen efter knappt två kilometers färd längst en liten skogsväg. Borgen har ett imponerande läge uppe på en brant bergklack av urberg.

De som byggde borgen en gång har forslat upp ett otal stora stenar som tillsammans bildar en yttre och en inre vall. Båda vallarna är kraftigt nerrasade men man kan fortfarande på sina ställen urskilja väl lagda vertikala ytterliv.

Avståndet mellan de båda vallarna varierar men är ca 10 meter. Den yttre vallen har något mindre mäktighet än den inre, men murarnas höjd utåt är ca 3-5 meter och inåt kanske 1-2 meter. Skillnaden mellan yttre och inre höjd på de båda vallarna beror på att de ligger i sluttning, ungefär som ett suterränghus. Murarnas bredd har kanske varit 2-3 meter.

Det finns två ingångar, en i söder och en i sydväst. Ingångarnas passager genom ytter- och innermurarna ligger något förskjutna i förhållande till varandra och man kan fortfarande urskilja väl lagda trappsteg i de båda ingångarna. Innanför den inre vallen finns det en plåtå med en yta på kanske 40 gånger 80 meter, d v s en yta motsvarande tre till fyra villatomter.

Några kilometer ostsydost om borgen har vi den lilla men djupa Stensjön. Just namnet sten är förknippat med fornborgar, jämför t ex fornborgen på Stenshuvud i sydöstra Skåne.

En del av den forna trappan upp till borgen

Vad är en fornborg?

Det finns cirka tusen anläggningar i Sverige som Riksantikvarieämbetet har registrerat som fornborgar. De är inte

jämnt fördelade inom landet. En av koncentrationerna finns i Uppland, som har cirka 150 fornborgar. En fornborg är en befästningsanläggning från förhistorisk tid. De ser inte alltid ut som Salstaborg. På Gotland och Öland finns t ex vallanläggningar (låglandsborgar) där man inte som i Salsta kunnat utnyttja sig av nivåskillnader i terrängen. Det typiska för fornborgarna i Uppland är emellertid att man byggt dem uppe på en berg- eller moränhöjd, gärna med stup åt ett eller flera håll för att minska längden på den omgivande muren.

Alla forntida muromgärdade anläggningar är inte fornborgar. Som exempel på fornborgsliknande anläggningar kan nämnas gravhägnader (en eller flera gravar omgärdade av en vall), t ex hägnaden vid Odensala prästgård.

När det gäller Salstaborg är det emellertid ställt utom tvivel att det rör sig om en försvarsanläggning. Det är ett imponerande arbete som har lagts ner för att den med utgångspunkt från den forntida vapentechnologin (alltså före krutet) skulle bli lättförsvard. Den är svårantaglig från alla håll. Detta har åstadkommit med en kombination av murar och stup. De svaga punkterna - ingångarna - är konstruerade så att man inte skall kunna skjuta rakt in i anläggningen. Salstaborg var alltså en försvarsanläggning. Detta utesluter naturligtvis inte att den också kan ha använts för andra ändamål.

Salstaborgs ålder

Den gängse uppfattningen är att de flesta fornborgar har byggts under yngre romersk järnålder (200-400 e Kr) och under folkvandringstid (400-550 e Kr). Det finns flera orsaker till denna bedömning. En är att under denna 450 år långa period det romerska riket först på allvar började attackeras för att så småningom, vad gäller Västrom, gå under och ersättas av olika germanrika. Den skandinaviska halvön låg visserligen utanför de våldsamma händelserna nere på kontinenten men kom ändå att beröras i olika avseenden.

Vi har flera tecken på detta, bl a mossfynd med vapen och offerade människor samt gömda guldskeer. De bygder på Öland och Gotland som övergavs under folkvandringstiden är eventuellt också indikatorer på orostider.

Det är fortfarande få fornborgar som undersökts ordentligt. Detta innebär att vi inte vet så mycket om anläggningstiderna. Av de borgar som undersökts har det visat sig att vissa är betydligt äldre än vad man tidigare antagit. Fornborgen Veda i Angarns socken i Uppland har t ex en tidig fas från yngre bronsålder (ca 1000-500 f Kr). Andra borgar, t ex Runsa fornborg i Eds socken, har daterats till vikingatid (800-1050 e Kr).

En fornborg kan ha byggts under flera etapper som kan vara åtskilda av flera hundra år. Utnyttjandet av en fornborg behöver inte heller vara koncentrerat till tiden närmast efter bygget. En fornborg från folkvandringstid kan t ex ha använts dels närmast efter uppförandet, dels under vikingatid samt även senare under äldre medeltid.

Vad gäller Salstaborg gör läget och utseendet på borgen (höga och relativt smala vallar, ingångar via krök) det tro-

ligt att den är uppförd under yngre romersk järnålder eller folkvandringstid, alltså under den period då vi tror att de flesta fornborgarna anlades.

Byggtekniken

De båda vallarna är konstruerade i kallmursteknik. Detta innebär att man utan att använda sig av murbruk fogade samman stenarna så att de skulle bilda en någotsånär jämn vall, ungefär som en väl lagd stenmur men naturligtvis mycket högre och bredare. I likhet med många stenmurar är vallarna byggda i skalmursteknik, d v s mellan insidans och utsidans större stenar finns en fyllning av småsten. Medan utsidan varit närmast vertikal har insidan varit svagt lutande. Under den långa tidsrymd som gått sedan borgen byggdes har stenarna rasat ner, men på några ställen kan man fortfarande skönja muren.

Bevarad del av yttersidans kallmur

Salstaborg har relativt smala vallar. Detta är en av flera anledningar till att vi kan utgå från att muren har haft en inre stödande träkonstruktion (jämför murus gallicus, den träarmerade murkonstruktion som Julius Caesar berättade att gallerna använde sig av). De träslag som i så fall användes var tall och ek, alltså samma material som man använde vid husbyggen. Att muren har rasat beror bl a på att träkonstruktionen så småningom ruttnade och föll samman. Vidare kan det ovanpå muren ha funnits en träpallisad. Stenmuren var alltså endast en del av försvarskonstruktionen.

Det finns stora likheter mellan de olika uppländska fornborgarna. Detta kan bero på att det varit naturligt att uppföra borgarna på ett visst sätt under en viss period. Det gällde att med de begränsade resurser man hade till sitt förfogande uppföra en borg som var tillräckligt stark för att stå emot ett anfall baserat på den dåtida vapentekniken. Men man har säkert också känt till hur andra borgar varit uppbyggda och imiterat tekniken. Kanske fanns det även specialister, ett slags byggmästare, som ledde arbetet vid uppförandet av olika borgar. Salstaborg är emellertid en av Upplands mer imponerande försvarsanläggningar.

Byggtiden

Stora resurser krävdes för att bygga borgen. Det gällde att forsla fram och bearbeta stenmaterialet, fälla träd och transportera timret samt att bygga själva borgen. Hur många dagsverken gick åt för detta? Är det fråga om 5 000 dagsverken eller ännu större tal? Ett sifferexempel kan kanske sätta fart på tankarna.

Omkretsen för den yttre vällen är ca 250 meter och för den inre kanske 180 meter. Med en snitthöjd på 2 meter och 30 stenar per kubikmeter mur (ca 2 meter tjock) får vi totalt ca 52 000 stenar i murarna (vi bortser från att det kan ha före-

kommit även annat material i muren). Om en person klarar av att föra fram och lägga 30 stenar per dag skulle det för detta moment åtgå omkring 1 700 dagsverken (stenarna togs från de omgivande skogarna och bars antagligen fram på bårar eller forslades under vintertid på slädar).

Träden fälldes troligen i borgens omedelbara omgivning. Det var viktigt från försvarssynpunkt att hålla öppet runt borgen. Men det innebar också att framforslingen av timmer inte tog särskilt lång tid. Själva byggandet av borgen tog däremot rätt lång tid. Timmer-stenkonstruktionen var komplicerad och det gällde att välja ut och lägga stenarna i murarnas yttre del så att muren blev vertikal.

Antalet dagsverken skall sättas i relation till antalet byggnadsarbetare. Med 50 personer i arbete under 100 dagar blir det 5 000 dagsverken. Man har kanske delvis kunnat arbeta under perioder då jordbruket inte fordrade så stora insatser.

Det är klart att fornborgen kan ha byggts under en längre period än hundra dagar. Den kan ju också ha byggts i etapper, t ex så att den inre muren byggdes först. Men vi får nog tänka oss att de som byggde borgen hade starka incitament att snabbt få upp ett fungerande försvarsvärk. Detta kan sedan ha byggts på och förstärkts i olika omgångar. För att borgen skulle bevara sin försvarskraft var man också tvungen att löpande underhålla den. Träarmeringen ruttnade t ex och fick därefter ersättas. Hur snabbt det gick beror på om stockarna var tjärade.

Detta för över på problemet rörande den sociala organisationen bakom uppförandet av de olika fornborgarna under en viss tidsperiod. Var det en gemensam organisation bakom många fornborgar eller var uppförandet av t ex Salstaborg en angelägenhet endast för den närmast omgivande bygden?

Salstaborg som tillflyktsborg

Man kan skilja mellan tillflyktsborgar och strategiska borgar. Tillflyktsborgarna tjänade först och främst som ett säkert ställe för den omgivande befolkningen i samband med yttre hot. De strategiska borgarna var ett led i en större militär organisation, t ex i syfte att hindra fiendens inträngande längs viktiga farleder. Vilka förutsättningar hade Salstaborg att fungera som tillflyktsborg?

Salstaborg ligger i det stora skogsområdet öster om väg 290 och därmed öster om Fyrisåns-Dannemoraåns dalgång. Vattendelaren går emellertid mellan borgen och Fyrisån så att de träskområden som ligger i borgens omedelbara närhet avvattas österut via Lafssjön och Lejstaån genom Rasbokil. Detta innebär att borgen har nära anslutning till två fornminnesrika bygder, dels västerut, med Vendelåns och Dannemoraåns dalgångar, dels österut med Rasbokil och Stavby.

Eftersom det inte finns någon annan fornborg i omedelbar närhet är det naturligt att anta att det omland som borgen betjänade omfattar ytan inom en radie i storleksordningen en mil runt borgen. Det fanns visserligen inte någon motsvarighet till våra grusvägar på den tiden men på ridstigar och i någotsånär lätt terräng kan borgen nås på drygt tre timmar av dem som bor längst bort (man kan räkna med en marschhastighet på ca 3 km/tim). Kreatur kan i bästa fall drivas med nästan samma hastighet. I sämre terräng och med omvägar blir tiderna i motsvarande mån längre. Till marschtiden skall vi lägga den tid det tog att komma iväg, i sämsta fall kanske några timmar. Huruvida den totala tiden,

kanske en halv dag, räckte till för att sätta sig i säkerhet beror på hur lång förvarningen var.

Befolkningsunderlaget

Ett sätt att närma sig frågan om befolkningstalet i Salstaborgs omgivning under den tid då borgen byggdes är att beräkna antalet gårdar. Eftersom vi vet att befolkningen per gård i allmänhet låg i storleksordningen 6-10 personer skulle detta innebära att det kanske var fråga om en eller två arbetsföra män per gård. Det skulle alltså fordras 25 till 50 gårdar för att få fram den arbetsstyrka på 50 personer till borgbygget som varit utgångspunkt för sifferexemplet ovan.

Med 50 gårdar om 10 personer per gård skulle den totala befolkningen som behövde skydd uppgå till ca 250 personer. För Salstaborgs del skulle detta innebära ett utrymme på ca 12 kvadratmeter per person. Detta utrymme skulle också räcka till för förråden. Fanns det i så fall utrymme också för boskapen? Eller var det så att alla inte sökte skydd i borgen och att en del av kreaturen drevs ut till skogs?

Livet inom borgen

Borgen användes sannolikt endast i samband med akut fara. Några säkra boplatsslämnningar inom området är inte synliga. Detta innebär att i den mån borgen användes så var det under korta perioder. Man hade kanske tält med sig eller så fick man övernatta under bar himmel. Någon källa finns inte inom borgområdet så vatten fick man ta med sig, liksom livsmedel. Tillsammans innebär detta att ett stort antal människor fick trängas inom borgen. De hygieniska förhållandena var antagligen usla.

Kanske klarade man upp till en månads belägring. Knappheten på vatten var troligen den avgörande faktorn. Ju fler människor och djur som var instängda, desto kortare tid kunde man håra ut. Det är möjligt att en månad var tillräckligt lång tid för att avskräcka fienden från att belägra. Vinsten för angriparna torde inte bli tillräckligt stor för att de med en stor belägringsstyrka skulle satsa så pass lång tid på att underkuva försvararna. Dessutom kunde försvararna ha styrkor utplacerade i skogen runt borgen. Uppgiften var att försvåra fiendens proviantering.

Utsvältning och uttorkning var emellertid inte den enda metoden att underkuva borgens besättning. Det direkta anfallet kunde ske genom att ta sig uppför sluttningen och därefter uppför muren och pallisaden. Vapnen var svärd, lans och spjut samt pil och båge. Vidare kunde man skydda sig med sköld.

Vid ett direkt anfall hade naturligtvis försvararna övertaget. De anfallande var antagligen ganska trötta när de hade nått fram. Försvararna utnyttjade sig förutom de vapen angriparna använde troligen av mer primitiva vapen som t ex träpåkar. Dessutom kunde de kasta sten på de oskyddade angriparna. Vidare kan man naturligtvis med pilbåge skjuta längre och med större genomslagskraft när man som försvarare skjuter uppifrån. Försvararna var vidare skyddade bakom murar och pallisader.

En mer komplicerad attackmöjlighet var att sätta eld på borgen. Muren innehöll troligen en träkonstruktion och ovanpå muren låg pallisaden. Man kunde föra fram stora risknippen på lovartsidan och tända på dem med tjärfacklor. Stark blåst torde ha underlättat det hela. Vi vet att flera fornborgar har brunnit. Det är sannolikt att dessa bränder huvudsakligen uppstod i samband med anfall. Detta innebär samtidigt att försvararna kanske inte endast behövde lagra

vatten för att släcka törsten utan också för att släcka eventuella bränder. Kanske har man också använt sig av ogarvade djurhudar upphängda på pallisaden för att minska brandrisken.

Salstaborg som strategisk borg

Om Salstaborg verkligen var en tillflyktsborg måste förhållandena inom den varit svåra i samband med en belägring, även om man räknar med ett så pass litet befolkningsunderlag som 250 personer. Kan det tänkas att Salstaborg i stället främst byggdes för ett strategiskt syfte?

Det finns flera skäl som talar för detta. Ett är Salstaborgs imponerande konstruktion i förhållande till de flesta andra fornborgar i Uppland. Salstaborg ger helt enkelt ett så pass professionellt intryck att det är troligt att en större organisation legat bakom bygget än vad den omgivande bygden kunde mobilisera.

Salstaborg har betydande likheter med Broborg i Husby-Långhundra ca 2 mil sydost om Uppsala. Broborg har liksom Salstaborg dubbla vallar. Den ligger på ett likartat sätt uppe på ett mindre berg. Broborg har dock ett mer strategiskt läge, vid Långhundraleden, den vattenväg som på denna tid via Garnsviken, Närtuna, Skepptuna, Husby-Långhundra, Lagga och Danmark förband Östersjön med Uppsala. Idag har 7-8 meters landhöjning skurit av förbindelsen. Men på 400-500-talen var Mälaren en vik av Östersjön så man kunde nå Uppsala både via Långhundraleden och direkt via Mälaren. Salstaborgs strategiska betydelse kan endast förstås inom ramen för ett större sammanhang. Låt oss diskutera detta.

Det dubbla murverket

Mälardalens befolkning vid tiden för Kristi födelse var kanske 10 tusen personer. Gårdarna låg långt ifrån varandra och behovet av samverkan var litet. Med den successivt ökande befolkningen etablerades emellertid nya gårdar. Dessa kom ofta att ligga på mark som frigjordes genom landhöjningen. Bygderna växte och befolkningen förtätades varför behovet av samarbete ökade.

Samtidigt förbättrades möjligheten till militär samverkan. Kunskapen om hur man opererar i förband kan på olika sätt ha förmedlats från Central- och Västeuropa. Kanske har t o m personer från det nuvarande Sydsverige deltagit i striderna nere på kontinenten. Konflikter om land eller kanske rena plundringståg har blivit allt vanligare. Inte minst kan angriparna ha lockats av möjligheten att förvärva trälar bland de besegrade. Behovet av att försvara bygden och kunskapen om hur man kunde göra detta blev allt viktigare.

Det var troligen i detta skede som embryot till ett rudimentärt kungadöme i Gamla Uppsala uppstod.

Salstaborg ligger ca två mil norr om Gamla Uppsala. Här har vi ett av det forna Svearikets viktigaste centrum. Förutom ett stort gravfält finns det tre eller om domarhögen inkluderar fyra storhögar resta över döda stormän, möjligen kungar. Femton kilometer nordväst om Salstaborg ligger Vendel med Ottarshögen, ytterligare en av Upplands storhögar. Det finns tre gårdar med namnet Husby i Salstaborgs omgivning. En ligger västerut, på vägen mellan Tensta och Vansta, en söderut, strax norr om Stolvreta, och en österut, vid Stavby. Gårdar med detta namn tillhörde Uppsala öd, godscomplexet som försörjde uppsalakungarna. Uppsalakungarna bodde inte permanent i Gamla Uppsala utan red med sitt följe mellan de olika kungsgårdarna. De bodde kanske någon vecka på var och en och när förråden var tömda begav de sig till nästa kungsgård. Salstaborg låg således väl placerat i förhållande till centralmaktens replipunkter. Husbygårdarna kan emellertid vara yngre än Salstaborg.

Ottarshögen är sannolikt anlagd omkring år 500. Högarna i Gamla Uppsala är troligen anlagda under 400- och 500-talen. Om vi hypotetiskt antar att förstadiet till det nuvarande Sverige (då kanske omfattande endast Uppland eller möjligen ett område runt Mälaren) i tiden sammanfaller med uppförandet av storhögarna i Vendel och Gamla Uppsala så blir den avgörande frågan huruvida uppförandet av Salstaborg ligger före eller efter tillkomsten av dessa högar. Om Salstaborg är äldre är det sannolika att fienden inte bara kunde komma långväga ifrån utan även fanns i näromgivningen, kanske t o m i andra delar av Uppland. Detta talar för att tolka Salstaborg som en tillflyktsborg.

Om Salstaborg i stället har tillkommit efter den inledande statsbildningen (framväxten av Sveariket i egentlig mening skedde dock sannolikt först under vikingatid och tidig medeltid) måste uppförandet av borgen ses som ett led i en större försvarsplanering med kanske ett helt system av samverkande borgar, alltså att Salstaborg hade strategisk betydelse. En form av samverkan kan ske genom vårdkassystem. Detta fordrar fria siktlinjer och förutsätter givetvis en väl utbyggd organisation.

Den skriftliga information om statsbildningen vi har från förhistorisk tid inskränker sig i stort sett till två källor: norrmannen Tjodolf från Hvins ättekväde *Ynglingatal* från mitten av 800-talet samt det fornengelska *Beowulfskvädet* från ca år 700. Båda berättelserna är alltså nedtecknade flera hundra år efter de händelser som skildras. Detta hindrar inte att enskilda händelser eller namn kan vara tämligen exakt återgivna. Samtidigt kan det naturligtvis förekomma tillskott och förändringar i den ursprungliga berättelsen.

Båda källorna omnämner folkvandringstida uppsalakungar. Intressant nog finns det samstämmighet i namnuppgifterna trots att källorna är oberoende av varandra. Men den information vi får är vag och ger inte mycket underlag för en rekonstruktion av det tidiga statsbildningsskedet.

En uppgift från *Ynglingatal* kan emellertid kasta indirekt ljus över förloppet. Det gäller Ingjald Illråde som lät bjuda in ett antal småkungar till gästabad och sedan brände dem inne. Oavsett den historiska sanningshalten i berättelsen kan man nog ändå se den som en återspeglning av de konflikter som föregick etableringen av den första primitiva staten.

Storleken och den avancerade utformningen talar för att Salstaborg tillkommit i ett skede efter det att centralmakten etablerats i Gamla Uppsala. Områdena norr och nordväst om Uppsala var också viktiga eftersom järnet kom härifrån. Men varifrån kom i så fall fienden?

Fienden

Det finns flera exempel från olika delar av Norden där man kan vara säker på att fienden kom långväga ifrån. Ett sådant exempel är Torsburgen på Gotland. Den är uppförd under yngre romersk järnålder med tillbyggnader under folkvandringstid, vendeltid (550-800 e Kr) samt vikingatid. Borgen är av en sådan storlek att den måste ha varit en angelägenhet för hela Gotland. Fienden kan ha kommit söderifrån (nuvarande Danmark, Polen eller Tyskland), västerifrån (det svenska fastlandet) eller österifrån (Baltikum).

Från Östjylland och Fyn i Danmark har vi vidare mossar med stora offerfynd av bl a vapen. Här är tolkningen att depåerna delvis uppstått i samband med att invasionsarméer omfattande kanske flera hundra man blivit besegrade. Vapen och annan utrustning har sedan blivit nedlagda som offer till krigsguden. Ett exempel är Illerup Ådal på Jylland där en av depåerna lagts ner omkring år 200 e Kr. Av föremålens utseende att döma kom invasionsarmén från Sydnorge eller Västsverige.

Det sista exemplet på långväga invasioner tar jag från själva Uppsala. Det gäller tronpretendenten Styrbjörns försök någon gång i slutet på 900-talet att med hjälp av män från bl a Skåne besegra den sittande kungen. En berömd runsten på Öland, Karlevistenen, och två runstenar i Skåne har text som sannolikt anspelar på denna händelse. De två skånska stenarna förmäler båda att "Han flydde inte vid Uppsala". Uppsalakungen, Erik, lyckades nämligen besegra invasionsarmén och fick tillnamnet Segersäll.

Vattenvägarna medgav snabba transporter av ett betydande antal män. I de tre exemplen kom fienden inte bara långväga ifrån, utan även över vattnet. Vid den för Salstaborgs tillkomst aktuella tiden, omkring 500 e Kr, innehöll Uppland goda inre vattenvägar. Men Salstaborgs läge inåt land med de stora oframkomliga skogsbygderna i ryggen gör tolkningen mer komplicerad. Det kan inte ha varit fråga om ett lås för bygden. Kanske Salstaborg i stället var avsett som en bakre stödjepunkt i ett flexibelt försvar.

Oavsett om Salstaborg i främsta rum var en tillflyktsborg eller en strategisk borg, måste den varit av stor betydelse för de människor som bodde i dess omland. Fornborgarna byggdes ju i syfte att värna tryggheten till liv och lem. Bakgrunden var ett reellt hot. Tryggheten var inte självklar och man var tvungen att värja sig så gott det gick. Samtidigt måste de stora projekt som uppförandet av fornborgarna innebar, ha betytt mycket för sammanhållningen i bygden.

Claes-Henric Siven

Litteratur

- David Damell, *Funderingar kring en fornborg, Årsboken Uppland*, 1974
 Johan Engström, *Torsburgen*, Aun 6, 1984
 Bo Gräslund, *Folkvandringstidens Uppsala, Årsboken Uppland*, 1993
 Jørgen Illkjær och Jørn Lønstrup, *Klæder flængedes brynjer sønderhuggedes, SKALK*, 1982
 Michael Olausson, *Det inneslutna rummet, Riksantikvarieämbetet*, 1995

G Posse, Fornborgarna som försvarsanläggningar, *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, 1937
Mårten Stenberger, *Det forntida Sverige*, Almqvist & Wicksell, 1964